

TÜRÜK
Uluslararası Dil, Edebiyat
ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
2015 Yıl:3, Sayı:5
Sayfa:17-23
8872

ISSN: 2147-

TÜRKÇEDE ‘KIRMIZI’ RENK KAVRAMINA İLİŞKİN ADLANDIRMALAR

Zafer Önler*

ÖZET

Günümüz Türkçesinde kırmızı renk kavramı için al, kızıl ve kırmızı olmak üzere üç ad bulunmaktadır. İlk ikisinin Türkçe kökenli olmasına karşılık “kırmızı” sözcüğü Arapça kökenlidir. Bir dilde aynı kavram için birden çok karşılık bulunamayacağı genel ilkesi göz önüne alındığında “al” ve “kızıl” sözcüklerinin eş anlamlı olamayacağı açıktır. “al” sözcüğünün tarihsel dönemlerde “pembe” anlamında olduğu, zaman içinde anlam değişimine uğrayarak “kızıl” sözcüğüyle eş anlamlı görünüm kazandığı anlaşılmaktadır. Bu anlam değişiminde “pamuk” karşılığı olan Farsça “penbe” sözcüğünün renk adı olarak yaygınlaşması etken olmuştur. “kızıl, kırmızı, al” sözcükleri, eş anlamlı görünmekle birlikte anlam değeri açısından farklılık gösterir: “al bayrak, kızıl saçlı, kırmızı kalem” gibi.

Anahtar Sözcükler: renk adları, al, kızıl, kırmızı.

THE NAMING RELATING TO THE COLOUR CONCEPT ‘KIRMIZI’ IN TURKISH

ABSTRACT

There are three words “al, kızıl, kırmızı” used for the concept “kırmızı” in Modern Turkish. Though the first two are of Turkish origin, “kırmızı” is Arabic in origin. It is definite that the words “al” and “kızıl” can not be synonyms taking into account the general principle saying in a language multiple words can not be used for the same concept. It is understood that the word “al” meant “pink” in historical periods of Turkish and has changed semantically in time and become the synonym of the word “kızıl”. In this semantic change, the proliferation of the Persian word “penbe”

• Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Öğretim Üyesi, zaferonler@gmail.com

corresponding to “cotton” as a name of a colour has been effective. While the words “kızıl, kırmızı, al” seem synonymous in fact they differ from each other in terms of semantic value: “al bayrak, kızıl saçlı, kırmızı kalem”.

Keywords: colors naming, red, pink, rosy.

Giriş

Günümüz Türkçesinde kırmızı renk kavramı, “al, kızıl” ve “kırmızı” olmak üzere üç ayrı sözcükle adlandırılmaktadır. Bu rengin değişik tonları için kullanılan adlar bu üç sözcüğün dışındadır. Eşanlamlı olarak görünen bu üç sözcükten “al” ve “kızıl” Türkçe “kırmızı” ise Arapça kökenlidir. Bir dilde bir kavramın yalnızca bir karşılığının olduğu dilbilimin genel ilkelerindedir. Çoğu eşanlamlı gibi görünen sözcüklerde bile anlam açısından küçük farklılıklar bulunmaktadır. Bir başka deyişle, eşanlamlılık çok yakın, birbirlerine çok benzeyen kavramların farklı sözcüklerle adlandırılmasıdır. İlk bakışta aynı görünmekle birlikte kavramlar arasında nüanslar bulunmaktadır; *küsmek*, *gücenmek*, *darılmak* sözcükleri arasında görülen nüanslar gibi.

Eşanlamların bir bölümünde eşanlamlılık zaman içerisinde sözcüklerden birinin anlam değişimine uğramasından kaynaklanır. Eski Türkçede *köndürmek* “yönelmek, tevcih etmek” anlamındaki sözcüğün günümüzde “yollamak” anlamını kazanması gibi.

Kırmızı renk kavramı için *al* ve *kızıl* sözcüklerinden *al* sözcüğünde böyle bir anlam değişimi görülmektedir. Eski metinlerde “pembe” anlamındaki *al*, zamanla bu anlamı yitirerek “kırmızı” anlamını kazanmıştır.

Eşanlamlı sözcükler aynı kavramı gösterebilirler de anlam değeri açısından farklılık gösterirler. Bunların her zaman birbirlerinin yerine kullanılamamaları anlam değeri ya da bağdaşabilirlik açısından farklılıklarını ortaya koymaktadır. “kızıl, al, kırmızı” sözcüklerinde de kullanım değeri açısından bu farklılıklar görülmektedir. Örneğin “kırmızı kalem” dediği halde “kızıl kalem” ya da “al kalem” kullanımları bulunmamaktadır. Aynı biçimde “kızıl saçlı” kullanımının yanı sıra “al saçlı” ya da “kırmızı saçlı” kullanımı yoktur. “al bayrak”, “al yanak” “kırmızı gül” benzeri kullanımlarda sıfat görevindeki renk adının eşanlamlılarıyla değiştirilememesi, bu sözcüklerin anlam değeri olarak farklılıklarının göstergeleridir. Dildeki birçok yerde bu özellikleri görmekteyiz. “baş ağrısı, başçavuş, baş belası, başsız” örneklerinde “baş” yerine, her zaman “kafa” sözcüğünün kullanılamaması gibi.

Anlam değeri bakımından “kızıl” sözcüğüyle kurulmuş, aşağıdaki birleşik sözcüklerde ve sıfat öbeklerinde, “kızıl” sözcüğü yerine “al” ya da “kırmızı” sözcüklerinden birini koymak, bağdaşabilirlik yönünden mümkün değildir: *kızılağaç*, *kızılçam*, *kızılboya*, *kızilderili*, *kızılbaş*, *kızıl ötesi*, *kızılca kıyamet vb.*

Aynı şekilde “kırmızı” sözcüğü ile kurulan şu örneklerde de “kırmızı” sözcüğü yerine “al” ya da “kızıl” sözcüğü bağdaşabilir değildir: *kırmızı biber*, *kırmızı bülten*, *kırmızı çizgi*, *kırmızı et*, *kırmızı pasaport*, *kırmızı çizgi vb.*

Renk adı olarak kullanılan *al*, *kızıl* ve *kırmızı* sözcüklerinin, artzamanlı olarak anlam açısından ele alınması sözcüklerin günümüzdeki eşanlamlı görünüm kazanma süreçlerine ışık tutabilir.

1- al:

Türkçe Sözlük “al” sözcüğünü şöyle tanımlamaktadır: 1. Kan rengi, kızıl, kırmızı, 2. Bu renkte olan: Al bayrak, Al çuha, 3. Dorunun açığı, kızıla çalan at donu, 4. Bu renkte olan (at), 5. Yüze sürülen pembe düzgün, allık.

Türkçenin eski kaynaklarına bakıldığında “al” sözcüğünün temel anlamının pembe olduğu görülmektedir. Clauson sözlüğünde, her ikisi de uzun ünlü ile gösterilen iki “al” sözcüğü yer almaktadır. Bunlardan ilki hile anlamındaki “a:l” sözcüğüdür. İkincisi “2 a:l” olarak gösterilen temel anlamı ‘scarlet’ olarak belirtilen “al” sözcüğüdür.¹ Orhon ve Uygur metinlerinden başlamak üzere, “pembe” ve “kızıl” anlamlarıyla kullanımları tarihsel metinlerle örneklendirilmiştir.

Kâşgârî’deki veriler de “pembe” anlamını kesinleştirmektedir. Kâşgârî’de yalnızca iki yerde geçen *al* sözcüğü ile ilgili şu veriler yer almaktadır: “al: Hanlara bayrak, devlet adamlarının atlarına eğer örtüsü yapılan turuncu ipek kumaş.” (I. 81-16)²; “al: Al renk” (III. 162-18). “al” sözcüğünün sadece iki yerde geçmesine karşılık, Kâşgârî’de “kızıl” sözcüğü oldukça yaygındır.

Turuncu, sarıyla kırmızı arası, koyu sarı diyebileceğimiz bir renktir. Dolayısıyla parlak ve kırmızının açık tonu olan pembeye çok yakındır. Kâşgârî’deki “bayrak rengi, ya da eyer örtüsü turuncu ipek kumaş” tanımları *al* rengin açık ya da parlak kırmızı, dolayısıyla pembe olarak adlandırılabilir bir renk olduğunu göstermektedir.

Kâşgârî, “çüwüt” sözcüğünü açıklarken de *al* ve *kızıl* sözcüklerinin anlam farklılığı için çok değerli karşılaştırma malzemesi vermektedir. Çüwüt (çivit) sözcüğünün beş ayrı renkteki türleri şöyle sıralanmaktadır:

“Kızıl çüwüt: Kızıl boya, zincifre, sülegen.

Al çüwüt: Al boya.

Gök çüwüt: Lacivert boya.

Yaşıl çüwüt: Yeşil boya.

Sarığ çüwüt: Sarı boya, zırnık...çüwüt kelimesi bu renklerin hepsini toplayan bir kelimedir. Aralarını ayırmak için “çüwüt” kelimesine renk isimleri getirilerek söylenir.” (III. 162-163).

Yukarıdaki “kızıl çüwüt, al çüwüt” adlandırılmalarından iki sözcüğün farklı iki anlamda oldukları tartışma götürmez biçimde açıktır.

¹ Sir Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. 120-121.

² Besim Atalay: Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I: 1939, II1940, III 1941; Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”, Ankara 1943.

Kutadgu Bilig’de “al” sözcüğü dokuz beyitte geçmektedir.

Kurumuş yıgaçlar tonandı yaşıl

Bezendi yipün al sarıg kök kızıl (76)

(Kurumuş ağaçlar yeşille donandı, mor, **pembe**, sarı, mavi ve kıızılla bezendi)

Bu beyitte renkler sıralanırken “al” ve “kızıl” sözcüklerinin farklı renk adları olarak sıralanması, “al” sözcüğünün “pembe” anlamını netleştirmektedir.

Yıl ülgı yay erse tüşegli yigit

Sarıg al tüşese ya kürküm ögit (6009)

(Mevsim yaz ise, rüya gören gençse, rüyasında sarı, pembe renklerle safran veya ögütülmüş bir şey görürse)

Nelük al boduduñ kızıl meñzini

Negü bérđi dünya saña öz öñi (6229)

(Kırmızı yüzün neden bugün solmuş? Dünya başka ne endişeler çıkardı)

Bu beyitte de “kızıl” benizin “al”a dönüşmesi “sararma” anlamıyla bu iki sözcüğün anlam farkını ve “al”ın “pembe” anlamını kesinleştirmektedir. Kızıl benzin ala dönüşmesi ifadesi iki sözcüğün anlam farkını ve “al”ın pembe anlamını belirtmektedir. Kutadgu Bilig’de “kızıl meñiz” sıkça sağlıklı kişi, mutlu kişi anlamında kullanılmıştır.

Eñ aşnu yağıka kerek hile al

Bu hile bile kıl yağı meñzi al (2356)

(En başta düşmana hile yapmak gerek, bu hile ile düşmanın benzini soldur)³

Düşmana hile yapmak, düşmanı mahcup etmez, zor durumda bırakıp benzini sarartır veya soldurur. Bu nedenle beyitteki “al” sözcüğü sarı anlamında olmalıdır.

Kesildi sözüm sen esen edgü qal

Éligke bitig bér yüzüm kılma al (3709)

(Başka sözüm yok sen sağ ve esen kal, hükümdara mektup ver beni mahcup etme)

Kutadgu Bilig’de kullanım sıklığı açısından “al” sözcüğü sekiz yerde geçerken, “kızıl” sözcüğü yirmi dört yerde geçmektedir.

Harezmi metinlerinden Rabguzî’nin Kıyasü’l-Enbiya’sında “al kan” (82r-1) ve “al yañaq” (83r-3) olmak üzere “al” sözcüğü yalnızca iki kez geçerken “kızıl” sözcüğü yetmişden fazla yerde geçmektedir.⁴

³ Reşit Rahmeti Arat bu beyti şu şekilde çevirmiştir: *Her şeyden önce düşmana karşı hile ve hurdaya baş vurulmalıdır; bu hile ağına düştüğü için, utancından düşman yüzünü kızartısın* (Kutadgu Bilig II –Tercüme-, 1957, 2. Baskı).

⁴ Aysu Ata: Kıyasü’l-Enbiya I, Metin; II Dizin, Ankara 1997.

Nehcü'l-Ferâdis'te ise “al” sözcüğü hiç yer almamış, kırmızı renk için yalnızca “kızıl” sözcüğü kullanılmıştır.

Dede Korkut'un telif eser oluşu renk adlarının Türkçede kullanımını açısından da fikir verici önemli bir kaynaktır. Bu eserde “al” sözcüğü, şu örneklerde yer almıştır:

“al yaňak” (12-11, 54-16, 91-8...) “güz alması gibi al yaňak” (115-10, 116-1..), “al şarâb” (20-4, 31-7...), “al maħmuzî şalvar” (60-9), “al duvak” (92-3 94-6..), “al kanatlu Azrail” (156-4, 158-7, 162-12...), “al aygır” (244-2,245-10...), “al giy- (kızlar)” (178-12). Sınırlı sayıdaki bu öbeklerin eserde kullanım sıklığı oldukça yüksektir.

Ayrıca +ça zarf yapma ekiyle “alça” biçimi “alımısı”, (belki de tam olarak “pembe” anlamıyla) “alça kan”, (23-2,25-827-3...); “alça kıpuz” (183-11) örnekleri görülmektedir.

“kırmızı” sözcüğü yalnızca “kırmızı otağ” (76-5) ve “kırmızı kıaftan” (89-7, 114-10) biçiminde iki veride geçmektedir.

“kızıl” sözcüğünün sıklığı ve yaygınlığı “al”a göre daha azdır: “kızıl otağ” 10-7, 11-13,12-13); “kızıl deve” (18-2, 32-8,33-8...), “göksi kızıl düğmelü” (36-6); “kızıl kıaftan” (89-10); “kızıl kıma” (91-11); kızıl altun” (115-2, 280-3; “kızıl yaňaklı” (199-8); “kızıl ala gerdek” (189-11).⁵

Dede Korkut'taki verilerden “al” sözcüğünün parlak kırmızı, açık kırmızı rengini karşıladığı; koyu, mat kırmızı için “kızıl” sözcüğünün kullanıldığı düşünülebilir.

Sözcüğün zamanla eski anlamını pembe sözcüğüne bırakarak kırmızı ve kızıl sözcükleriyle eş anlama geldiği anlaşılmaktadır. Ancak anlam değeri olarak bu iki sözcükten farklılık göstermektedir. Örneğin “al bayrak” ve “kızıl bayrak” kullanımlarında bu iki sözcük çok farklı iki kavramı karşılamaktadır. Sözcüğün “al yanak” kullanımında “pembe” anlamı korunur durumdadır.

Şemseddin Sami sözlüğünde “1- Koyu ve parlak pembe al çuha, al yanak; 2- Kızıla mail doru” anlamlarıyla yer almaktadır. Şemseddin Sami'nin verdiği bu anlamlar, yirminci yüzyılın başına dek “pembe” anlamının, pek belirgin olmasa da, korunduğunu göstermektedir.

Tarama Sözlüğü için taranan metinlerde sözcüğün “pembe” anlamıyla geçmediği ya da tarayıcıların kırmızıyla olan farka dikkat etmedikleri düşünülebilir.

Tarihsel süreç içerisinde Farsçadan alınan “pembe”⁶ sözcüğü yaygınlık kazanarak, “al” sözcüğünün kullanım alanını daraltmış, sözcüğün anlam değiştirmesine yol açmış olmalıdır.

⁵ Muharrem Ergin: Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin—Faksimile, Ankara 1989, 2.baskı; Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara 1963.

⁶ “pembe” renk adı Farsça pamuk anlamındaki “penbe” sözcüğünden alınmıştır. Sözcüğün bu anlama gelmesi pamuk çiçeğinin açık pembe renginden kaynaklanır. Türkçenin tarihsel metinlerinde de seyrek bir kullanımı olan “al” sözcüğü, “pembe”nin renk adı olarak yaygınlaşmasıyla günümüzde kullanım oldukça azalmıştır.

2- kızıl:

Türkçede “kırmızı” renk kavramı için kullanılan tek ad, “kızıl” sözcüğüdür. Eski metinlerde “al” yukarıda da belirtildiği gibi “pembe” kavramı için kullanılır. “kırmızı” sözcüğü ise çok daha geç dönemlerde kullanılmaya başlar.

Clauson “kızıl” sözcüğünü “kız-“ eyleminden “+ıl” morfemiyle türemiş olarak açıklar. Daha sonra Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde yaygın olarak kullanılır.⁷ (s.683) Orhon metinlerinde “kızıl çanım” biçiminde bir yerde geçer (T II. W 5). Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde kırmızı renk kavramı için bu sözcüğün kullanımının yaygın olduğu görülür.⁸

3- kırmızı:

Arapça “kırmız” olarak adlandırılan, kırmızı boyanın elde edildiği bir böcek adına Farsça nispet ekinin getirilmesiyle oluşan bir addır. Günümüz Türkçesinde kullanımı kızıl sözcüğünden çok daha yaygındır. Renge adını veren böcek ile ilgili olarak Mütercim Asım “Kâmûs Tercümesi” adlı sözlükte şu bilgileri vermektedir:

“el kırmız; bir güne boya ismidir ki Bilâd-ı Ermeniyeye mahsusdur. Hakikatı bilâd-ı mezbûr müşelerinde tekevün eder bir nev küçük kurtcugazın usaresidir. İndel ba’z mercimek kadar ve pek kızıl danelerdir ki şehrizâr-ı Rûmî’de çih gibi bir nev pelud ağacına nazil olur; devşirilmesinde gaflet ve ihmal olunursa kanadlanup pervâz ederler. Kırmız dedikleri boya ol danelerin içlerinde olur. Anınla hayvanî olan yani yün ve iplik makulesini boyarlar. Pamuk boyanmaz.”

Mütercim Asım, sözlüğün aslındaki bu aktarımı yetersiz ya da yanlış bulmuş olmalı ki şöyle bir ekleme yapmıştır:

“Mütercim der ki müfredât-ı tıbbiyede bu resme mersumdur ki kırmız dedikleri ki nâs ana kırbız derler ma’rufdur, boyacılar isti’mâl ederler. Evrâk-ı eşcâr üzere hususa çidâr nam şecer-i hindî üzere tekevün eder. Begâyet ahmer ve nohud kadar mütedîr ve kerihü’l-râyhâ bir böcektir. Ve kırmız lûgat-ı Rûmîdir. Arabîde ana *dûdı’s-şabâğîn* derler. Ve bir nev habbeye de kırmız denir ki Türkîde *kırbız tohumu* derler. Evvelki ile ipek boyanır. Bir cüz’i on iki cüz ipeği boyar. Ve bununla da boyarlar, lakin evvelkine uymaz ve bilâd-ı Ermenî’ye mahsus değildir. Bizim semtlerde dahi mütekevvin olur. Issı suda haşlayıp helak ederler. Anınçün ashâb-ı vera’ andan ve boyasından istinkaf ederler. Ve Türkîde kırmızî ana mensubdur.” (Kâmûs II, 837-838).⁹

Mütercim Asım’ın verdiği bilgilere göre, bu boyanın elde edildiği böcek ve elde edilmiş biçimiyle, yetiştiği yerler hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki “kırmız” olarak adlandırılan boyanın kaynağı, elde edildiği böcek ve yapılış biçimi farklı farklıdır.

⁷ Clauson, a.g.e. s. 683.

⁸ Talat Tekin: A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington 1968.

⁹ Mütercim Asım: Kamus Tercümesi, I-IV, İstanbul, 1305 (1887).

Sevan Nişanyan'ın verdiği bilgiler sözcüğün kökeni hakkında daha açıklayıcı niteliktedir: **kırmızı**: <Ar. Kırmızî >Far. Kırmız' kırmızı boya veren bir böcek koşnil' ~Sanskrit krmī 'kurtçuk', larva, böcek ~Havr *kwrms 'kurtçuk' Batı dillerine Arapçadan geçmiştir. Krş. İngl. crimson (koşnil kırmızısı).¹⁰

Sanskrit krmī (böcek) sözcüğünün Farsça yoluyla Arapçaya “kırmızı” biçiminde geçtiği, bu adı taşıyan böcekten kırmızı boya elde edildiğinden Türkçeye “kırmızı” biçiminde renk adı olarak girip yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Tarihsel metinlerdeki kullanımlar incelendiğinde temel renklerden biri olan kırmızı renk kavramının Türkçede karşılığının “kızıl” sözcüğü olduğu anlaşılmaktadır. Parlak, açık kırmızıdan turuncuya dek değişen tonların ise “al” sözcüğü ile karşılandığı görülmektedir. Kırmızı ile turuncu arasındaki bu tonların ortak adı pembe sözcüğüdür. Eski metinlerde bu tonlar “al” ile karşılanmıştır. Farsça “pamuk” anlamındaki “penbe” sözcüğü bazı pamuk türlerinin renginden dolayı, Türkçede “al” sözcüğünün yerini almış ve “al” sözcüğü anlam değişimine uğrayarak “kırmızı” anlamını kazanmış olmalıdır. Günümüz Türkçesi dâhil “al” sözcüğü hiçbir dönemde yaygın değildir. XIV. ve XV. yüzyıllardan itibaren “kırmızı” sözcüğü Türkçede yaygınlık kazanmış “kızıl” sözcüğünün kullanım alanını daraltmıştır. Günümüzde bu renk için en yaygın kullanıma sahip olan sözcük “kırmızı” sözcüğüdür. Ondan sonra yaygınlık bakımından sırasıyla “kızıl” ve “al” sözcükleri gelmektedir. Bu üç sözcük, sözlük anlamı olarak eşanlamlı görülse de farklı anlam değerlerine sahip birbirlerinin yerine kullanılmayan sözcüklerdir. Niteledikleri sözcükler, oluşturdukları öbekler ve deyimlerde birbirlerinin yerine kullanılmamaları kullanım değeri açısından eşanlamlı olmadıklarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aysu Ata: Kıyasü'l-Enbiya I, Metin; II Dizin, Ankara 1997.
 Besim Atalay: Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi I: 1939, III1940, III 1941; Divanü Lûgat-it-Türk Dizini “Endeks”, Ankara 1943.
 Muharrem Ergin: Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin—Faksimile, Ankara 1989, 2.baskı; Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Ankara 1963.
 Mütercim Asım: Kamus Tercümesi, I-IV, İstanbul, 1305 (1887).
 Reşit Rahmeti Arat: Kutadgu Bilig II –Tercüme- , 1957, 2. Baskı.
 Sevan Nişanyan: Sözlerin Soyağacı, Adam Yayınları, 2007, 3. Basım.
 Sir Gerard Clauson: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford 1972, s. 120-121.
 Talat Tekin: A Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington 1968.

¹⁰ Sevan Nişanyan: Sözlerin Soyağacı, Adam Yayınları, 2007, 3. Basım.